



Källa gamla kyrkogård

Källa församling, Växjö stift, Kalmar län

Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/
begravningsplatser i Växjö stift 2007



Magdalena Jonsson
Kyrkoantikvariska rapporter 2007, Kalmar läns museum

Innehåll

INLEDNING	3
Bakgrund	3
Syfte	3
Kulturminneslagen och Begravningslagen	3
Kulturhistorisk bedömning	4
Inventeringens uppläggning och rapport	4
Kort kyrkogårdshistorik	5
Växjö stift – en kort historik	5
KÄLLA GAMLA KYRKOGÅRD	8
Kyrkomiljön	8
Kyrkan	8
Kyrkogårdens historik	9
Beskrivning av kyrkogården idag	12
KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGÅRDEN I DESS HELHET	16
ARKIV OCH LITTERATUR	
Bilagor:	
Kulturminneslagen	

INLEDNING

Bakgrund

Svenska kyrkan har sedan kristendomens införande svarat för begravning och omhändertagande av döda. I varje socken har inrättats kyrkogårdar för ändamålet. I en stor del av Sveriges församlingar utgör kyrkogården den äldsta bevarade delen av församlingens anläggningar. Ofta har kyrkogården medeltida ursprung. Sedan Svenska kyrkan och staten skildes åt har kyrkan ansvaret för sina egna kulturarvsfrågor. Kunskapen om kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden är dock fragmentarisk. Detta medför att skötseln av den vigda platsen ofta saknar antagna riktlinjer eller vårdprogram där kulturarvshänsyn utgjort planeringsförutsättning. Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapen om våra kyrkogårdar och begravningsplatser genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering i Växjö stift.

Begravningsväsendet i Sverige är numera en statlig angelägenhet bekostad av begravningsavgiften men den utförs fortfarande som under tidigare århundraden av kyrkan. Varje församling eller samfällighet som önskar söka kyrkoantikvarisk ersättning för vården av kulturarvet måste före 2009 ha upprättat en av stiftet godkänd vård- och underhållsplanering. Denna planering skall visa hur kulturarvets värden skall bevaras. Det är såväl på församlingsnivå som på stiftsnivå nödvändigt att ha kunskap om det kyrkliga kulturarvet. Såväl kortsiktig som långsiktig planering är ett ansvar för båda. För stiftets innebär planeringen att bruka de gemensamma resurserna på ett ändamålsenligt sätt. Den kyrkoantikvariska ersättningen förutsätter en övergripande kunskap om de kulturhistoriska värdena för att medlen skall göra största möjliga kulturhistoriska nytta. Länsstyrelsen skall i sin myndighetsutövning stödja detta arbete samt har ett regionalt tillsynsansvar för kulturmiljövården.

På uppdrag av Växjö stift har Kalmar läns museum under 2005-2006 genomfört en inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser inom stiftets del av Kalmar län. Arbetet bekostades av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och omfattade de till Svenska kyrkan hörande kyrkogårdarna/begravningsplatserna som omfattas av kulturminneslagens § 4. Lagen gäller begravningsplatser som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. För att få en heltäckande bild av begravningsväsendet inom stiftet beslutades att även de kyrkogårdar/begravningsplatser som inte omfattas av kulturminneslagen § 4 skulle inventeras. Man valde också att låta inventera de platser som inte förvaltas av Svenska kyrkan. Kompletteringen av inventeringen har gjorts under hösten 2007. Denna rapport omfattar en av dessa kyrkogårdar/begravningsplatser.

Syfte

Den översiktliga inventerings syfte är att:

- ta fram övergripande kunskap om kulturarvet som underlag för församlingens/samfällighetens planering för och förvaltning av kyrkogårdar och begravningsplatser
- ta fram underlag för myndigheter och kyrkan regionalt för handläggning av kyrkoärenden enligt kulturminneslagen och olika finansiella stödssystem
- skapa ett gemensamt kunskapsunderlag för kulturhistorisk värdering och prioritering samt i sig utgöra ett samlat forskningsmaterial
- dessutom verka för ökad förståelse för kyrkogårdens kulturarv såväl lokalt som i kontakter mellan kyrkan och samhället

Kulturminneslagen och begravningslagen

Enligt Lag om kulturminnen m m (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar på kyrkogården. (Se vidare i bilaga om Kulturminneslagen). Begravningslagen (SFS 1990:1144) anger att en gravvård ägs av gravrättsinnehavaren. När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. När gravrätten upphör har ägaren rätt till gravvården. Om gravrättsinnehavaren inte vill gör anspråk på gravvården inom 6 månader tillfaller gravvården upplåtaren, alltså församlingen. Vidare säger lagen: Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats”.

Kulturhistorisk bedömning

Alla gravvårdar bär på sin historia och kan berätta om en person, en familj, stilhistoria och begravningstraditioner. I rapporten anges exempel på typer av gravvårdar som utifrån skilda kriterier bedöms som kulturhistoriskt värdefulla. Generellt gäller att ålderdomliga gravvårdar från tiden fram till 1850 bör föras in i kyrkans inventarieförteckning. Detta gäller även gravstaket och gravvårdar i gjutjärn och smidesjärn liksom äldre vårdar av trä. Många andra gravstenar har också ett kulturhistoriskt värde som kan kopplas till gravvårdens utförande - material, konstnärligt utförande eller till en person- lokal/personhistoriskt värde.

Inventeringen omfattar i första hand enbart gravvårdar ute på kyrkogården. I flera kyrkor finns det dock gravvårdar som förvaras i kyrkan eller i lokal i anslutning till kyrkan. Ofta har dessa ett stort kulturhistoriskt värde och bör tas med i kyrkans inventarieförteckning.

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Växjö och Linköpings stift, samt länsstyrelserna och läns museerna i Kronobergs, Jönköpings, Östergötlands och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till varje enskild kyrkogårds egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkogårdar i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning och rapport

Rapporten består av en historik över kyrkogården samt en beskrivning i ord och bild av kyrkogården som helhet och de olika kvarteren/områdena. En kulturhistorisk bedömning görs av varje kvarter/område samt över kyrkogården i dess helhet. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som inte en komplett beskrivning av händelser i kyrkogårdens utveckling. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i rapporten.

Fältarbetet och rapporterna har utförts av antikvarier Magnus Johansson, Magdalena Jonsson, Liselotte Jumme och Cecilia Ring vid Kalmar läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Växjö stift, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

Kort kyrkogårdshistorik

En kyrkogård skiljer sig från en begravningsplats på så vis att den ligger i direkt anslutning till en kyrkobyggnad. En begravningsplats rymmer ofta ett kapell inom sitt område. I förhistorisk tid varierade gravskicket mellan brandgravar och jordbegravningar. Kristendomens införande innebar bl a att kremering av kroppar förbjöds. Längre begravdes människor i närheten av sina hem, men under medeltiden anlades kyrkogårdar i allt högre utsträckning kring kyrkorna. Kyrkogårdens område delades först upp mellan byarna, med byvisa begravningar, senare i hemman. Den medeltida begravningsplatsen bestod troligen av ängslika områden kring kyrkan där de välbärgades gravminnen i form av stenkors, tumbor och hällar stod uppställda. Enklare gravar kunde markeras av en liten kulle eller ett träkors. Kyrkogården omgärdades vanligen av träbalkar med spåntak. I mitten av 1700-talet kom ett kungligt påbud om att kyrkogårdsmuren, eller bogårdsmuren som man då kallade den, skulle vara uppförd av gråsten utan bruk, alltså kallmurade. I början av 1800-talet tillät man att de murades med kalkbruk om de täcktes med tak. Reformationen innebar på många sätt en förändrad syn på det som hörde kyrkan till. Många kyrkogårdar lämnades vind för våg, murar revs och djuren betade fritt i markerna. Först under 1700-talet började man visa mer intresse för kyrkogårdarnas vård och utformning.

Före 1800-talet var det vanligt att människor av högre stånd begravdes inne i kyrkan, medan vanligt folk begravdes på anonyma allmänningar kring kyrkan. Under 1700-talets slut ökade protesterna mot begravningar i kyrkan då det ansågs ohygieniskt och orsakade stort obehag, speciellt sommartid. År 1815 beslöt Sveriges riksdag om att begravningsplatser skulle anläggas utanför städer och byar, också det av hygieniska skäl. I bland annat Västervik och Kalmar finns sådana begravningsplatser. Först efter 1815 blev det också mer allmänt förekommande med genomgripande planläggning av kyrkogårdarna med gångsystem och planteringar. Det blev också allt vanligare med planteringar av träd kring kyrkogården, sk trädkrans. Genom 1815 års förordning förbjöds definitivt begravningar inne i kyrkan. Kyrkogårdar och begravningsplatser uppdelades i områden där den dödes familj fick köpa gravplats, och områden som var gratis. Dessa senare områden kallades vanligen allmänna linjen. Här begravdes människor i den ordning de avled. Det innebar bl a att äkta makar inte blev begravda bredvid varandra. Fram till 1960-talet fanns bruket av linjegravar. Under 1800-talets senare hälft blev det allt vanligare för samhällets arbetare och medelklass att skaffa sig egen gravplats. Samtidigt blev de förmögna gravvårdar allt mer påkostade. Vid ungefär samma tid började man anlägga kyrkogårdar med en mindre strikt utformning, än den tidigare, och med ett mer naturinspirerat utseende. Vid 1900-talets mitt anlades kyrkogårdar med en större anpassning till den lokala topografin och de lokala växtförhållandena, bl a tillkom många skogskyrkogårdar. I och med att man började använda moderna maskiner har skötseln av kyrkogårdarna delvis förändrats. Tidigare grusgravsområden har såtts igen och staket och andra detaljer har tagits bort för att underlätta arbetet. Under de senaste decennierna har minneslundar tillkommit på nästan samtliga kyrkogårdar.

Växjö stift – en kort historik

Småland och Öland var under tidigaste kristna tid knutna till stiftet i Hamburg- Bremen. År 1103 lyckades den danske kungen genom intrigerande med påven och tyska kejsaren tillskapa det nordiska ärkestiftet. Utbrytningen fick sitt biskopssäte i Lund och den nordiska

kyrkoprovinser styrdes under tre kvarts sekel från Danmark. Ärkestiftet i Lund omfattade hela nordliga Europa med Skandinavien och Island, de nordatlantiska öarna samt Grönland. Den kyrkliga expansionen med byggande av de första kyrkorna i Småland och på Öland bär därför tydliga spår av sydsandinavisk påverkan.

Stiftsbildningarna i den svenska delen av kyrkoprovinserna pågick dock samtidigt och när Uppsala blev ärkebiskopssäte 1634 bestod den nya svenska kyrkoprovinserna av fyra stift jämte Uppsala, nämligen Linköping, Skara, Strängnäs och Västerås. Sex år senare omtalas i ett gåvobrev en biskop i Växjö vid namn Balduin. Växjö stift måste därför ha tillkommit mellan 1164 och 1170.

Det nya stiftet skapades genom utbrytning från Linköpings stift och kom att omfatta Varend, Finnveden, och Njudung. Värendsdelarna utgjordes av fem häradar, Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge samt Uppvidinge. Finnveden bestod av Sunnerbo, Östbo och Västbo medan Njudung var uppdelat i två häradar, Västra och Östra Njudung.

Växjö stifts gränser mot Linköpings stift kom dock snart att bli föremål för diskussioner. Tvisten löstes först genom den påvelige legaten Vilhelm av Sabinas skiljedom 1248. Växjö stift kom efter domen att endast omfattas av Varend vilket gjorde stiftet till det minsta i landet vid den tiden. Området som motsvaras av nuvarande Kalmar län tillhörde under medeltiden Linköpings stift.

År 1555 blev Norra och Södra Möre samt Öland ett självständigt kyrkligt förvaltningsområde, ett s k ordinarie domne, inom Linköpings stift. Ordinarie domnen inrättades av Gustaf Vasa och var ett sätt att minska biskoparnas makt. Vid samma tidpunkt överfördes det gamla folklandet Finnveden till Växjö stift. Finnveden hade dessförinnan tillhört både Skara och Linköpings stift. År 1583 upphörde Kalmars och även Jönköpings ordinarie domnen. Man återgick då praktiskt taget till den gamla stiftindelningen där områdena kring Jönköping, Tveta, Vista och Norra Vedbo återfördes till Linköpings stift och Mo härad till Skara stift. Östbo och Västra Njudung lades till Växjö stift dit också Östra Njudung fogades från Linköpings stift. År 1621 fogades också Tveta och Vista häradar till stiftet i Växjö.

Kalmar blev åter ett kyrkligt förvaltningsområde 1603 då man blev superintendentia. En superintendentia är ett område som avskilts från ett äldre stift och som senare fick status av eget stift. Ursprungligen ingick hela Kalmar län utom Tjust i superintendentian men med tiden kom Sevede, Aspeland och Tuna län att övergå till Linköpings stift. När Kalmar 1678 blev eget stift omfattade det Södra och Norra Möre, Handbörd, Stranda och Öland. Denna indelning bevarades fram till 1903 då det beslutades att Kalmar stift uppgick i Växjö stift. Sammanslagningen realiserades 1915 då Kalmars biskop Tottie avled. För närvarande har Växjö stift 222 församlingar. Stiftets minsta församling är Jälluntofta med knappt 60 kyrkotillhöriga och den största är Jönköping Sofia med 21 850 tillhöriga. I stiftet finns drygt 300 präster och drygt 100 diakoner. Inom stiftet finns cirka 350 äldre kyrkor och antalet medeltida kyrkobyggnader är stort. De flesta sockenkyrkor omges dessutom av medeltida kyrkogårdar. Under 1900-talet har det tillkommit nya begravningsplatser och även nya kyrkor i städerna.

Ölandsresenärer

Öland tilldrog sig tidigt uppmärksamhet från antikvariska myndigheter och historiskt intresserade. De ålderdomliga medeltida kyrkorna, varav flera fanns kvar in på 1800-talet, samt den stora mängden av förhistoriska lämningar gjorde ön till ett spännande resmål.

Somliga reste på uppdrag, andra av egen vilja och intresse. Resorna dokumenterades i dagböcker och anteckningar. I detta material finns rikligt med uppgifter om kyrkobyggnaderna, inventarier, fornlämningar m.m. Däremot finns få uppgifter om kyrkogårdarna. Flertalet av de tidiga ölandsresenärerna var dock duktiga tecknare och deras bilder kan idag lämna många värdefulla uppgifter om hur den kyrkogård som omgav kyrkan såg ut. Det är först med Gunnar Håkanssons "Öländska personminnen", där flera av de äldre öländska gravvårdarna finns dokumenterade, samt Ragnhild Boströms skrifter i serien "Sveriges kyrkor, Öland" som mera omfattande skriftlig dokumentation om kyrkogårdarna förekommer. "Sveriges kyrkor, Öland" finns inte för öns samtliga kyrkor men i de fall de har utgivits finns ett kapitel om kyrkogården som berättar deras historia från 1500-talet fram till mitten av 1900-talet. I rapporterna från inventeringen av Ölands kyrkogårdar hänvisas till flera ölandsresenärer. Här följer en kort presentation av de mest betydelsefulla personerna och deras arbeten.

Jonas Haquini Rhezelius

J H Rhezelius gjorde 1634 en antikvarisk inventeringsexpedition på Öland och i östra Småland. Resan gjordes på uppdrag av Kammarkollegiet. Sverige hade börjat växa fram som en stormakt i norra Europa och en stormakt krävde naturligtvis en storslagen historia. Rhezelius anteckningar och bilder från resan förvaras idag på Kungliga biblioteket i Stockholm.

Petrus Frigelius

Petrus Frigelius var präst och en stor del av sitt liv verksam i Madesjö socken. Under somrarna 1746-55 reste han runt på Öland och dokumenterade av eget intresse bl.a. öns kyrkor. Han var den förste som gjorde avbildningar även av kyrkornas norrsida. Teckningarna återger noggrant olika detaljer, men har fel proportioner.

Nils Isak Löfgren

N I Löfgren var som präst verksam i bl.a. Högsby 1860-81. Han var även fornforskare och mycket intresserad av Öland i en tid då många av öns medeltida kyrkor revs eller byggdes om. Hans skicklighet som tecknare gjorde också att han på många församlingars uppdrag mätte upp den gamla kyrkan och uppgjorde ritningar för en ny.

Abraham Ahlqvist

A Ahlqvist var verksam som präst i Runsten 1827-44. Han var god vän med N I Löfgren som han träffade första gången 1818. Ahlqvist utgav boken Ölands historia och beskrivning där Löfgren bidragit med texter och teckningar. Arbetet hade påbörjats av Ahlqvists far och det blev för sonen en mycket viktig uppgift att fullfölja det arbetet. A Ahlqvist ligger idag begravd på Runstens kyrkogård.

KÄLLA GAMLA KYRKOGRÅRD

Fastighetsbeteckning: Källa 2:1, Källa socken, Borgholm kommun, Ölands norra mot, Kalmar län, Småland.

Befolkningstal: 1810: 511 inv, 1850: 715 inv, 1900: 902 inv, 1957: 401 inv, 2004: 236 inv.

Kyrkomiljön

Källa gamla kyrka ligger utmed vägen till Källa hamn. Källa hamn var under lång tid en av nordöstra Ölands viktigaste hamnar. Kring kyrkan ligger vi alvar med gott om fornlämningar från järnåldern. Kyrkplatsen är alltså en gammal centralplats i Källa socken. Öster om kyrkan ligger idag en blandad småhusbebyggelse med såväl sommarboende som permanentboende.

Kyrkan

Vid utgrävningar av Källa kyrka 1971-72 fann man under den stenkyrka som idag finns på platsen, ett tjockt lager med sot och brandrester. Detta tolkades som att stenkyrkan haft en föregångare i form av en träkyrka. Denna bör i så fall ha funnits redan under 1000-talet. Man fann också gravsättningar under sotlagret inom träkyrkans tidigare väggar. Stenkyrkan började byggas omkring 1170. Då byggdes kyrkans torn antingen i anslutning till träkyrkan eller i form av en fristående kastal. I början av 1200-talet försvann träkyrkan och långhuset av sten började byggas. Under århundradet byggdes långhuset ut efterhand så att det fick ett fullbrett kor och två våningar över kyrkorummet. Västtornet sänktes och en takryttare av trä byggdes mitt på långhusets tak. I mitten av 1200-talet tillkom vapenhuset i söder. Under de följande århundradena gjordes endast mindre förändringar av byggnaden. På 1600-talet belades taket med spån. Man ändrade också fönstren. På 1760-talet byggdes sakristian och tornet ändrades om. Man utfördes också flera reparationer och mindre ombyggnader. En större renovering och ombyggnad gjordes 1802-1807. Invändigt togs de medeltida valven bort och ersattes av ett trätunnvalv. Interiört putsades kyrkan. Fönstren gjordes större och takryttaren togs bort. Fortsättningsvis under 1800-talet utfördes underhållsarbeten men på 1850-talet visade en besiktning av kyrkan att mer omfattande åtgärder var nödvändiga. Man började då fundera på att bygga en ny kyrka. Diskussionerna om var den nya kyrkan skulle byggas blev dock utdragna och först 1882 inköptes marken där Källa nya kyrka ligger.

Den gamla kyrkan övergavs men Vitterhetsakademin förbjöd församlingen att riva den. Inredning från ombyggnaden i början av 1800-talet fick dock avlägsnas. En del återanvändes och annat såldes. Den gamla kyrkan förföll. Intresset för byggnaden skulle dock vakna igen. År 1911 beviljade regeringen medel för att reparera kyrkan och år 1928 beslöt kyrkostämman att kyrkan skulle överlämnas till Vitterhetsakademin, vilka äger den idag. Under 1900-talet har flera reparationer utförts bl a 1960-61 och 1978. Idag används kyrkan sommartid för bröllop och konserter.



Källa gamla kyrka från nordväst. (KI Källa gamla kyg 001)

Kyrkogårdens historik

Redan då träkyrkan uppfördes på platsen bör en kyrkogård ha anlagts. Det enda vi vet om dess utseende är att den var mindre än den kyrkogård som finns idag. När stenkyrkan byggdes på 1100-1200-talen utgjordes kyrkogården av de västra delarna av dagens kyrkogård. Platsen bör ha varit omgärdad men hur vet vi inte. Nordost om kyrkan, inom gränserna för dagens kyrkogård finns grundrester efter en större byggnad och mindre uthus. Man tror att den större byggnaden har varit ett gilleshus.

År 1634 besöktes Källa av Rhezelius. Hans avbildning visar en rektangulär kyrkogård med ytor för gravsättningar främst öster och söder om kyrkan. Platsen var omgärdad och ingångar i form av luckskjul fanns i väster och söder. Vid den här tiden stod en klockstapel i den sydöstra delen av kyrkogården. Den var konstruerad som en öppen klockbock. Vid slutet av 1500-talet hängde där en klocka som var tillverkad 1455 vilket tyder på att stapeln hade medeltida ursprung. En stor reparation av klockstapeln genomfördes 1662. En ny stapel byggdes 1701 av smeden Daniel i Gröndal, Köping sn, men denna revs 1890 och materialet såldes på auktion. Daniel i Gröndals klockstapel var försedd med en flöjel av en gammal kopparkittel med årtalet 1707.

År 1660 inköptes troligen den solvisaren som tidigare stod på kyrkogården. Ekstolpen till visaren står idag i vapenhuset. Solvisaren fanns kvar på kyrkogården ännu 1857.

Under 1600-talet var kyrkogårdens portar av trä. De byggdes om 1675-76. I öster, intill stigluckan, fanns också en klivstätta. Ytterligare en klivstätta fanns i omgärningen norr om kyrkan. Av denna kan man ännu se spår i muren. Den södra stigluckan byggdes 1756 av murarmästare Skog. Man lät det befintliga luckhuset av trä stå kvar, utom taket, och murade stigluckans stolpar runt luckskjulets stolpar. Som byggnadsmaterial ska man bl a ha använt fragment från Borgholms slott. Vid mitten av 1800-talet fanns trätrappor intill de båda stigluckorna i öster och söder. De tjärades bl a 1853.

År 1746 beslöts att man skulle göra en ny indelning av kyrkogården men denna genomfördes inte förrän 1796, detta på grund av oenighet. Åtgärden innebar att sockenborna uppmanades att ta tillvara på de gravhällar som man kunde bevisa tillhörde familjen. De hällar som ingen

gjorde anspråk på såldes därefter och förtjänsten gick till kyrkan. Därefter gjorde man en ny indelning av kyrkogården och fördelade platserna mellan socknens gårdar. Åtgärder av det här slaget var vanliga på våra kyrkogårdar under 1600-1800-talen. Källa är en socken med starka stenhuggartraditioner vilket gjorde att många tillverkade egna gravhällar till familjen. De tog stor plats och man blev säkert regelbundet tvungna att göra nya indelningar av kyrkogården.

Muren runt kyrkogården krävde en del underhåll. År 1808 beslöt man att muren skulle göras två alnar bred i botten och 1½ aln vid krönet. Höjden skulle vara 10 kvarter vilket är 150 cm. Muren omlades delvis 1813. Man använde sig då bl a av överblivet material från ombyggnaden av kyrkan. Det gjorde man också när man byggde den västra stigluckan 1827. Man gjorde då på samma sätt som när man byggde den södra stigluckan och lät delar av luckskjulet stå kvar. Även i denna stiglucka ingick byggmaterial från Borgholms slott. Arbetet utfördes av inhysemannen Pär Svensson i Höganäs.

När den nya kyrkan byggdes i Vi överfördes fyra gravhällar från den gamla kyrkan. En av dessa är en mycket vackert huggen häll som stilmässigt visar stora likheter med den kände stenhuggarmästaren Marten Vahtis arbeten. Möjligen är hällen ursprungligen tillverkad för kyrkoherde Oestanus Petris första hustru som dog i början av 1600-talet. En av de andra tre hällarna är kyrkoherde Oestanus egen gravhäll från omkring 1633. De allra flesta gravhällarna blev dock kvar på den gamla kyrkogården. Under 1900-talets första årtionden ska kyrkogården ha iordningställt. Buskage av syrener röjdes bort så att det blev lättare att gå runt på platsen.



Karta över Källa gamla kyrka och kyrkogård. Källa: R Boström "Källa kyrkor"

År 1940 flyttades gravhällen över Tyrgil in i kyrkan. Hällen är från tiden omkring sekelskiftet 1300 och visar en man i helfigur. Traditionen gjorde länge gällande att detta ska ha varit en av socknens präster under medeltiden. Bilden omtolkades dock av fil dr Sölve Gardell i Gunnar Håkansson's bok "Öländska personminnen". Man anser nu att mannens klädedräkt och attribut ska ha tillhört en pilgrim.

Under 1900-talet har Källa ödekyrka blivit ett populärt besöksmål. Därför ordnades 1956 toaletter och parkering vid kyrkan efter ritningar av stadsarkitekt Nils Carlgren.

De ålderdomliga gravhällarna är märkta av väder och vind. År 1960 lagades tre gravhällar på kyrkogården samt Tyrgils häll av preparator R S Wibeck. Lagningarna gjordes med stenkitt. Ytterligare mindre lagningar av gravhällar har gjorts under 1900-talet andra hälft. Samma år gjordes också en del intressanta fynd på kyrkogården och i kyrkan. På kyrkogården upptäckte man att det i nordvästra hörnet fanns en igenväxt brunn. En teori är att detta är den källa som gett socknen dess namn och som i hednisk tid fungerat som en offerkälla. En notis om brunnen finns från 1866. Den sägs då vara mycket förfallen. Äldre personer visste då att berätta att källan höll vatten mycket bra. Inne i kyrkan hittades tre gravkammare i korets västra del. En av dessa anses vara kyrkoherde Oestanus Petris gravplats. Hans gravhäll finns idag i nya kyrkan.

År 1961 belades gången från södra stigluckan till vapenhuset med kalkstensflis. Sex år senare togs en ny ingång till kyrkogården upp i nordost. Den försågs med en järngrind mellan granitstolpar.



Det ringförsedda stavkorset med blad framväxande ur staven tros vara från 1100-talet. Det står idag i kyrkans vapenhus i söder. (KI Källa gamla kyg 024)



Källa i kyrkogårdens nordvästra hörn som återupptäcktes på 1960-talet. Kanske är detta den offerkälla som gett socknen dess namn. (KI Källa gamla kyg 070)

Under åren 1971-72 genomfördes en större utgrävning inne i kyrkan och på delar av kyrkogården. Man fann bl a flera gravplatser utmed kyrkans vägg där takdroppet föll. Dessa platser ansågs vara särskilt fina och många barn begravdes här. Man undersökte också några stenar som stack upp i gräsmattan norr om kyrkan. De visade sig vara stående stenar vid kortändarna av en liggande häll. Konstruktionen liknar en s k Eskilstunakista vilka brukar dateras till tidigt medeltid. Ytterligare en Eskilstunakista ska ha funnits på kyrkogården och delarna av denna finns idag i Kalmar läns museums samlingar. I samband med grävningarna hittades också tre runstensfragment. År 1972 tillkom också klockstapeln vars klocka är gjuten i Sigtuna.

Stigluckorna lagades 1976. Då rensades också kyrkogårdsmuren från sly och delar av muren omlades. Vid grävning för ledningsstolpar samma år påträffades benrester sydost om

kyrkogården. Enligt uppgift från R Boström ska kyrkogården ha utvidgats i den riktningen på 1700-talet. Området har ansetts vara platsen för ett gilleshus men några spår av detta kunde man inte hitta.

Under 2000-talet har gravhällarna vid Källa Gamla kyrka använts för att testa olika typer av bruk och kitt som används för att laga kalkstenshällar. Försöken avslutades hösten 2007.

Beskrivning av kyrkogården idag

Allmän karaktär

Källa gamla kyrka och kyrkogård ger besökaren en aning om hur det en gång har sett ut vid flera av Ölands medeltida kyrkplatser. Kyrkogården är utlagd runt hela kyrkan men de största ytorna finns söder, norr och öster om kyrkan. Formen på kyrkogården är oregelbunden vilket förstärker den ålderdomliga känslan. Området höjer sig mot sydost. Idag finns flest gravvårdar bevarade söder och sydost om kyrkan. På den norra sidan finns endast delar av stenar synliga i marken. Några av dessa kan vara äldre gravanläggningar. Utgrävningar har visat att åtminstone ett par av dessa stenar var delar av en hällkista. Hela området är gräsbeväxt. Det är dock ingen gräsmatta utan snarare en hävdad äng. I öster finns ett område som inte är lika väl hävdad. Här växer flera syrenbuskar. Här finns också flera mindre rösen med stenar. Varifrån denna sten kommer är inte känt. Kanske är det rester av material från arbeten på kyrkan eller kyrkogården.



På kyrkans norra sida finns idag få synliga gravstenar. Längst fram i bilden syns dock de två kalkstenskors som står i kyrkogårdens nordöstra hörn. (KI Källa gamla kyg 022)



Sydost om kyrkan ligger de ålderdomliga kalkstenshällarna tätt. (KI Källa gamla kyg 048)

Omgärdning

Hela kyrkogården omgärdas av en mur av kalksten och fältsten. Murens utformning varierar något. Bitvis är den i form av en stenmur och bitvis i form av en skalmur.

Ingångar

I söder och väster: Stigluckor av kalksten med trappstegsformade krön. Den södra är byggd 1756 och den västra 1827. I båda stigluckorna ska ingå material från Borgholms slott. Portarna i stigluckorna är av trä.

I norr: Öppning i muren. Idag står en kantställd kalkstensskiva i porthålet.

I nordost: Dubbelgrind upptagen 1967. Grindarna av svartmålad smidesram och Gunnebonät mellan stolpar av granit.

Vegetation

Trädkrans: Kyrkogården omgärdas idag av en splittrad trädkrans. Det finns också stubbar efter flera stora träd som tagits ner. Idag finns några få äldre askar och en stor oxel samt flera yngre askar. De flesta av askarna visar spår av asksjukan som framförallt härjade 2005-2006.
Övrigt: På kyrkogården växer flera grupper med syrener. Utmed kyrkogårdsmuren växer bitvis bl a snöbär och slån.



Del av kyrkogårdens mur i sydväst. Till höger i bild syns också klockstapeln. (KI Källa gamla kyg 078)



Stigluckan i söder och den kalkstensbelagda gången fram till kyrkans ingång i söder. På båda sidor om gången ligger flera hällar. (KI Källa gamla kyg 058)

Gångsystem

Från stigluckan i söder går en gång fram till kyrkans södra ingång. Den är glest belagd med kalkstensplattor och emellan dessa växer gräs. Även från stigluckan i väster går en gång fram till kyrkans ingång i söder men denna är insådd med gräs.

Gravvårdstyper

På Källa kyrkogård finns gravvårdar från medeltiden fram till mitten av 1800-talet. Den äldsta vården är en gravhäll som man tror är från 1100-talet. Hällen har ett ringförsatt stavkors och från stammen av detta växer det ut blad. Denna typ av dekor har påträffats på gravhällar både i östra och västra Sverige. Enligt Gunnar Håkansson anses denna typ av hällar vara föregångare till de för Västergötland så karaktäristiska liljestenarna. Hällen är idag uppställd i kyrkans vapenhus. Där står också Tyrgils gravhäll från 1300-talet. På hällen avbildas en man i vid kåpa med ett kors på bröstet. Längre ansågs denna häll föreställa en av socknens präster men idag tror man istället att mannen kan ha varit en pilgrim.

På kyrkogården finns idag över 100 gravhällar av kalksten. Ett mindre antal av dessa har en enkel dekor men de flesta är bara försedda med de dödas initialer, bomärke och ibland också årtal. Enligt årtalen är de flesta vårdarna från 1700-talet. Gravhällarna ligger på den sydöstra delen av kyrkogården ganska tätt. Här kan man få en bild av hur de öländska kyrkogårdarna såg ut fram till mitten av 1800-talet. Hällarna har inventerats och undersökts vid flera tillfällen. En noggrann förteckning med avskrifter av inskriptioner finns i Gunnar Håkanssons bok "Öländska personminnen".

De flesta hällar är vända mot öster. Det gäller även det fåtal stående gravvårdar som finns på kyrkogården. Den äldsta av dessa är från 1696. Överst på stenen finns en kartusch och under denna initialerna MAS/EMD/ Anno (1)696. Därunder finns ett bomärke i form av ett likarmat

kors. Längst ner på stenen finns texten PSALM. 6/MIN ÄHRA ÄR/GLADH OCH/ MITT KÖT SKAL/ SÄKERT LIGGIA. Texten är återgiven i Håkanssons bok Öländska personminnen. Den är idag svår att läsa eftersom denna sten, liksom så många andra på kyrkogården, är kraftigt beväxta med mossa och/eller lavar. Ytterligare tre stående vårdar finns. Alla är korsformade och av röd kalksten. Ett av dessa står sydost om kyrkan och är rest över Undantagsmannen Nils Olsson i Qvarnstads hustru Brita Danieldomter som dog 1881. De båda andra står i kyrkogårdens nordöstra hörn. Det ena korset är rest över Elin Persdotter som var hustru till en ålderman vars namn vid inventeringstillfället inte gick att tyda. Hon dog 1871. På baksida finns en text som inte gick att uttyda. Detsamma gäller texten, såväl fram som baksida, på det andra korset. Mot kyrkogårdsmuren, framför de båda korsen, ligger en vård av modernare typ. Det är en minnessten av grå granit över prosten Christian Ringberg, död 1846; och hans maka Christina född Middendorff, död 1868. På stenen finns texten ”Ringborgs minne har fortlevat ärat och aktat från generation till generation”.



En av de över 100 gravhällar som finns på kyrkogården. Denna häll liksom flera andra har en inskription i form av ett bomärke vilket dock inte syns på bilden. (KI Källa gamla kyg 051)



Ett kors av kalksten markerar undantagsmannen Nils Olsson i Qvarnstads hustru Brita Danieldomters gravplats. Hon dog 1881. (KI Källa gamla kyg 046)

Förutom dessa gravvårdar kan man öster och sydost om kyrkan se enstaka fundament efter stående gravvårdar. På dessa stenar finns en djup skåra i mitten där tidigare skulle kunna ha stått ett gjutjärnskors. Norr om kyrkan kan man se topparna på flera stenar sticka upp i grässvålen. En av dessa anläggningar har grävts ut och det visade sig då att det man kunde se i markytan var topparna på ändstenarna till en hällkista. Trots att Källa gamla kyrka och kyrkogård har undersökts vid flera tillfällen finns här flera saker att utforska.

Minneslund

Någon minneslund finns inte på kyrkogården.

Byggnader

Vid parkeringen i söder finns en byggnad som rymmer toaletter för besökare. Byggnaden har sadeltak belagt med papp och stående brun träpanel.

Övrigt

Vid kyrkogårdens ingång i söder står en informationstavla från Riksantikvarieämbetet som berättar om platsens historia.



Stående kalkstensvård från 1696. På stenen finns initialerna MAS/EMD. Stenen är den enda i sitt slag på kyrkogården och typen är överhuvudtaget ovanlig. (KI Källa gamla kyg 045)



I kyrkogårdens mur norr om kyrkan finns en ingång till kyrkogården. Här finns idag en kantställd kalkstensskiva. (KI Källa gamla kyg 067)

KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGRÅRDEN I DESS HELHET

Källa gamla kyrka och kyrkogård ligger utmed vägen till Källa hamn. Kyrkan och kyrkogården var socknens kyrkplats fram till 1888 då den nya kyrkan i byn Vi stod klar. Källa gamla kyrka används idag sommartid för gudstjänster och bröllop.

Källa gamla kyrkogård är en unik plats. Så som delar av kyrkogården ser ut idag kan vi föreställa oss att flera kyrkogårdar, i synnerhet på Öland, såg ut fram till mitten av 1800-talet. Tillsammans med Gamla kyrkogården i Kalmar är Källa gamla kyrkogård den enda plats i länet där man kan få en bild av hur det en gång såg ut på kyrkogårdarna i det här området. Från flera andra kyrkogårdar finns beskrivet hur kalkstenshällar täckt stora delar av kyrkogårdarna. Med jämna mellanrum har kyrkan uppmanat församlingsborna att ta hem de hällar som man äger. Övriga sålde kyrkan eller använde i olika byggnadssammanhang. På Källa kyrkogård har en större samling av dessa hällar blivit kvar. Kyrkogården har inte som de moderna kyrkogårdarna jämnats av och såtts in med gräsmatta. Källa gamla kyrkogård blir därmed ett viktigt pedagogiskt redskap.

Arkeologiska utgrävningar på Källa gamla kyrkogård visar att det inte bara finns gravmärken ovan jorden. Fynden av Eskilstunakistor och runstensfragment indikerar att kyrkogården använts som kyrkogård sedan tidig medeltid. På kyrkogården finns också en ovanligt stor samling av gravhällar från 1100-talet fram till mitten av 1800-talet. Det finns också ett mindre antal stående gravvårdar från 1860-70-talen. Såväl de stående vårdarna som hällarna är av kalksten och de har troligen producerats lokalt med material från traktens många kalkstensbrott. Eftersom kyrkogården betraktas som en fornlämning skyddas gravvårdarna. Var och en av dem har ett kulturhistoriskt värde just genom sin ålder, den hantverksmässiga tillverkningen eller genom sin inskription. Gravvårdarna har också tillsammans ett miljöskapande värde. De bidrar till platsen ålderdomliga uttryck.

Kyrkogården är en väl sammanhängande miljö. Viktiga för kyrkogårdens karaktär är kyrkogårdsmuren, stigluckan, träden, gångarna, kyrkan och gravvårdarna. Tillsammans skapar dessa delar upplevelsen av en mycket ålderdomlig plats. De visar på en lång platskontinuitet som bröts då den nya kyrkan stod klar, men som återupptagits.

Eftersom Källa gamla kyrkogård är en fornlämning skyddas platsen enligt 2:a kap Lagen om kulturminnen. Denna lag kallas allmänt kulturminneslagen. Lagen innebär att man inte får skada eller bortforsla en fornlämning. Också det som finns under marken är skyddat. Det betyder att alla markarbeten inom fornlämningsområdet kräver tillstånd av länsstyrelsen.

Sammanfattningsvis:

- Källa gamla kyrka och kyrkogård har tidigare utgjort ett administrativt och religiöst i centrum i socknen med rötter ner i järnåldern.
- Källa gamla kyrka och kyrkogård är, i ett riksperspektiv, en unik plats.
- På kyrkogården finns spår av äldre strukturer och gravsättningstraditioner bevarade.
- Bland gravvårdarna på Källa kyrkogård kan man finna exempel på lokala stenhuggeritraditioner och också få en inblick i vilka människor som levt i socknen sedan medeltiden.

ARKIV OCH LITTERATUR

Antikvariskt Topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet

Kalmar läns museums topografiska arkiv

Lantmäteriet

Boström, Ragnhild, Källa kyrkor, Stockholm 1969

Bucht, Eivor (red), Kyrkogårdens gröna kulturarv, Klippan 1992

Hammaskiöld, Hans mfl, Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar. Stockholm 2001

Hammarskjöld, Britt-Marie, Ett läns utveckling-Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län. Etapp 1, Översikt. Kalmar 1985

Håkansson, Gunnar, Öländska personminnen, Göteborg 1942

Larsson, Lars-Olof, Växjö stift under 800 år, Karlskrona 1972

Rahmqvist, Sigurd (red), Det medeltida Sverige, Bd 4, Småland 4, Stockholm 1999

Ullén, Marian, Medeltida träkyrkor, 1 Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland. Stockholm 1983

Åberg, Göran, Sankt Sigfrids stift i historia och nutid, Växjö 1996

Svenska kyrkans hemsida: www.svenskakyrkan.se

Muntliga uppgifter Elof Pettersson